

KS. PIOTR SIERZCHAŁA ^{a,®} 0009-0002-2036-818X^a Teologiczne Towarzystwo Naukowe Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku, ul. Prymasa Stanisława Karnkowskiego 3, 87-800 Włocławek, PL[®] PSierzchala@Diecezja.Wloclawek.PL

UWARUNKOWANIA POLITYCZNO-EKONOMICZNE A ZAGADNIENIE BUDOWY NOWYCH ŚWIĄTYŃ PARAFIALNYCH W LATACH 1815–1925, BĘDĄCYCH OBECNIE W GRANICACH DIECEZJI WŁOCŁAWSKIEJ

Słowa kluczowe: budownictwo sakralne, świątynie, zabór rosyjski, dozory kościelne, biskupi, fundatorzy.

Streszczenie: Okres niewoli narodowej był jednym z najtrudniejszych w dziejach historii Kościoła w Polsce. Ówczesne władze niekatolickie sprawowały władzę nad narodem w większości katolickim. Powyższa zależność miała znaczący wpływ na religijną działalność biskupów i wiernych. Jednak dzięki ich zaangażowaniu i postawie religijno-patriotycznej wzniesione świątynie stanowią obecnie przegląd wszystkich stylów w budownictwie, które obecne były w XIX i na początku XX w.

W latach 1815–1925 opisywane tereny diecezji włocławskiej przynależały do metropolii warszawskiej, co było zerwaniem więzi z wielowiekową historią i naturalną łącznością z prymasowską archidiecezją gnieźnieńską¹.

KS. DR PIOTR SIERZCHAŁA (1959–). Kapłan (1984) diecezji włocławskiej; mgr (teologia, 1984, KUL, Lublin; historia sztuki sakralnej, 2000, UKSW, Warszawa); dr nauk teologicznych (liturgia, historia sztuki sakralnej, 2015, UO, Opole). Diecezjalny konserwator zabytków (1990–). Zajmuje się tematyką aranżacji wnętrz sakralnych o charakterze zabytkowym i współczesnym.

¹ W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011, s. 47–49.

Nowa organizacja terytorialna utworzona przez papieża Piusa VII na mocy bulli *Ex imposita nobis* z dnia 30 czerwca 1818 r. nadała diecezji oficjalną nazwę „włocławska czyli kaliska”². Powyższe ustalenia zostały przedstawione w pismach Konsystorza Generalnego Włocławskiego w dniu 8 grudnia 1818 r. Powiadomił on duchowieństwo nowej diecezji i wiernych odnośnie do używania nazewnictwa oraz że katedra dalej pozostanie we Włocławku. Podana została liczba 334 parafii, a biskup kujawski Franciszek Skarbek Malczewski miał wprowadzać w życie, zgodnie z zarządzeniem papieskim wszystkie wymienione w bulli, postanowienia dotyczące diecezji³.

Po ponownej reorganizacji diecezji przeprowadzonej w 1823 r. przez bp. Józefa Koźmiana, a opublikowanej oficjalnie w schematyzmie z 1825 r., dokonane ustalenia okazały się trwałe aż do roku 1885, kiedy to bp Aleksander Bereśniewicz postanowił scentralizować władzę, wprowadzając na miejsce trzech konsystorzów: we Włocławku, Kaliszu i Piotrkowie Trybunalskim, jeden Konsystorz Generalny we Włocławku⁴. Od połowy XIX w. biskupi zaczęli rezydować w dawnej stolicy, a w nazewnictwie diecezji zaczął się utrzymywać tytuł „diecezja kujawsko-kaliska”, który stał się obecnie również w nomenklaturze urzędowej⁵.

Przez cały dziewiętnasty wiek Kościół diecezjalny znajdował się w trudnej sytuacji. Wynikało to ze stopnia nadzoru rządu zaborczego nad Kościołem rzymskokatolickim, co zostało zawarte w ukazie carskim z dnia 6 marca 1817 r. W następstwie tego rozporządzenia car Aleksander I podpisał dekret o „zapobieganiu upadkowi kościołów parafialnych”⁶.

W powyższym dokumencie zawarto wytyczne nawiązujące do reperacji i odbudowy starych kościołów oraz zasady wznoszenia nowych świątyń. Określono również zasadę organizowania przy każdej parafii specjalnego komitetu, złożonego z proboszcza, kolatora i trzech parafian, których zadaniem było czuwanie i troska o kościół i zabudowania parafialne. Osoby wchodzące w skład komitetu miały być zatwierdzone przez władze

² B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, ABMK, 20(1970), s. 342.

³ ArDWI, Dokument Konsystorza Jeneralnego Diecezji Kujawskiej, sygn. 602784 (sygn. dawna Dok. 2784).

⁴ B. Kumor, *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980, s. 240. ArDWI, Akta biskupów włocławskich, Akta biskupa Bereśniewicza II, sygn. 0429 (sygn. dawna Różne I, nr 48), k. 2–2v.

⁵ W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, w: RDWI 2011, s. 49.

⁶ Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 686.

państwowe. Tym samym została wprowadzona w życie nowa instytucja, jaką miał być dozór kościelny. Ówczesny rząd w dniu 18 marca 1817 r. oddał pod opiekę Komisji Obrządków i Oświecenia Publicznego fundusze i budowle kościelne, będące dotąd pod opieką duchowieństwa⁷. Komisji zostało nadane prawo do decydowania o naprawach i budowie nowych kościołów. Nie zawsze Komisja mogła zajmować się tymi sprawami bezpośrednio, stąd ustanowione zostały Dozory kościelne. Miały one funkcjonować przy każdym kościele parafialnym, a w ich skład wchodził: kolator, proboszcz i trzech parafian. Wybrani mieli być zatwierdzeni przez Komisję Wojewódzką⁸. Kandydat na członka nadzoru powinien być wyznania rzymskokatolickiego i posiadać nieruchomości ziemską, jeżeli dotyczy to parafii wiejskiej. W parafiach miejskich kandydat powinien być właścicielem miejskiej posiadłości⁹.

Do najważniejszych obowiązków dozoru należało zarządzanie funduszami i czuwanie nad prawidłowym przebiegiem prac budowlanych czy też restauracją świątyni¹⁰. Sens wydania ukazu prawodawca uzasadnił dążeniem do skutecznego zapobiegania upadkowi kościołów, cmentarzy i mieszkań proboszczowskich. Jednak w rzeczywistości były to tylko intencje werbalne¹¹. Zatwierdzenia wymagały także koszty budowy nowych świątyni, opracowywane przez komisje wojewódzkie. Wydatki spoczywały na proboszczach w przypadku, gdy ich roczny dochód przekraczał 1900 złp, oraz na kolatorach i parafianach¹². Powyższe postanowienia zostały uściślone przez Aleksandra I, dekretem z dnia 6 stycznia 1824 r., mówiącym o reperacji kościołów i zwracającym uwagę na wybory i pracę dozorów kościelnych¹³. Motywów powołania do życia dozorów kościelnych przez władze zaborcze na terenie Królestwa Polskiego należy upatrywać w stosunku ówczesnych władz do Kościoła katolickiego. Zostało to uregulowane przez akty prawne m.in. w konstytucji Księstwa

⁷ Dekret Królewski z dn. 6/18 marca 1817 r. ustanawiający dozory kościelne i zasady utrzymania budowli kościelnych, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” (DP), 6(1820), nr 25, s. 242–249.

⁸ Tamże, art. 1.

⁹ K. Dębiński, *Dozory kościelne rzymsko-katolickie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1913, s. 3.

¹⁰ Dekret Królewski z dn. 6/18 marca 1817 r., art. 2.

¹¹ E. Kipa, *Materiały do dziejów organizacji Kościoła Katolickiego w Królestwie Polskim 1815–1820. Dymisja Stanisława Potockiego*, „Teki Archiwalne”, 3(1954), s. 179–184.

¹² Dekret Królewski z dn. 6/18 marca 1817 r., art. 7.

¹³ Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 686.

Warszawskiego¹⁴. Podobne akty prawne zawarto w Konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 roku¹⁵.

Na uwagę zwraca art. 13 *Uzupełnienia* informujący, że kosztorysy, projekty i obliczenia materiałów potrzebnych do budowy zostaną przygotowane na polecenie rządu i rozesłane po Komisjach Wojewódzkich. Mogą z nich skorzystać dozory kościelne mające wraz z wiernymi przystąpić do budowy lub remontu kościoła. W ten sposób władze zaborcze proponowały swego rodzaju wzornik architektoniczny. Tłumaczyć to może mniejsze lub większe podobieństwa w stylistyce budowanych świątyń jak i anonimowość ich projektantów.

W roku 1824 car Aleksander II zmodyfikował status dozorów, wprowadzając sześcioletnią kadencję i prawo wyborcze czynne i bierne przynależne parafianom i właścicielom dóbr nieruchomości¹⁶. Jednak krótko przed 1863 r. mocą Najwyższego Ukazu pewnym ograniczeniom uległy uprawnienia dozorów kościelnych. Mogły one decydować o ponoszeniu kosztów będących poniżej sumy 300 rubli na te prace, które nie wymagają „żadnych planów i anszlagów [kosztorysów] z wyjątkiem wypadku, w którym zmieniałoby styl architektoniczny”¹⁷. W przypadkach gdy wartość kosztorysowa nie przekraczała 3000 rubli, należało wykonać dokumentację projektową i przez naczelnika powiatu przesłać ją do zatwierdzenia przez rząd gubernialny. Powyżej tej sumy i gdy sprawa dotyczyła budowy nowego kościoła, kierowano projekty do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych¹⁸. Odnośnie do budownictwa sakralnego sytuacja prawna Kościoła katolickiego pomiędzy powstaniem listopadowym a styczniowym pozostawała zasadniczo bez zmian¹⁹.

Druga połowa XIX w. zaznaczona została pewnymi zmianami w dotychczasowych strukturach dozorów. Modyfikacje ujęto w dekreście Aleksandra II z dnia 26 sierpnia 1864 r., mówiącym o kolatorach w parafiach rzymskokatolickich. Jego wydanie podyktowano było zmianami

¹⁴ Ustawa konstytucyjna, „Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego”, 1(1810), nr 1.

¹⁵ Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego, DP, 1(1816), s. 7; H. Handelsman, *Konstytucje polskie 1791–1921*, Warszawa 1921, s. 76n.

¹⁶ Dekret Królewski z dn. 25 grudnia/6 stycznia 1823/24 r., uzupełniający przepisy dekretu z 6/18 marca 1817 r., DP, 8(1824), s. 321.

¹⁷ Najwyższy Ukaz z dn. 8/20 stycznia 1863 r., o atrybutacjach władz i o zarządzaniu budowy i reperacji budowli kościelnych, DP, 61(1862), s. 137–138.

¹⁸ Dębiński, *Dozory kościelne rzymsko-katolickie*, s. 33, 52.

¹⁹ A. Majdowski, *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, Warszawa 1993, s. 104–105.

w stosunkach własnościowych w Królestwie, które spowodował ukaz uwłaszczeniowy z 1864 roku²⁰. Wprowadzona została nowa forma przedstawicielska w parafii, jaką było zgromadzenie parafialne, mające wyłączność wnioskowania o uchwaleniu składek na budownictwo sakralne²¹. Jednak na ich przeprowadzenie należało posiadać zezwolenie najwyższych władz, a zebrane pieniądze dozór kościelny powinien złożyć w państwowej instytucji kredytowej²². Lokaty będące w depozycie i oprocentowane miały być przeznaczone na budowę i naprawę kościołów i zabudowań plebańskich. Ich wypłata na powyższe cele była zatwierdzona przez Rząd Gubernialny, o czym należało powiadomić Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Dozory kościelne miały za zadanie rozpisywanie kosztów związanych z pracami budowlanymi. Przepisy odnoszące się do tego obowiązku pochodzą z lat 1818–1894²³. Ogólnie ujmując, gdy od sumy kosztorysu prac odejmie się fundusze stanowiące własność parafialną, to pozostałe powinny być pokryte w jednej dziesiątej przez kolatora lub kolatorów, natomiast pozostałą sumę w wysokości dziewięć dziesiątych dozór podzieli pomiędzy mieszkańców wyznania rzymskokatolickiego. Inną formę rozliczeń stosowano do parafii wiejskich, a inną w parafiach wielkomiejskich²⁴.

Dozory kościelne funkcjonowały do połowy lat dwudziestych XX w. Mimo odzyskania niepodległości działalność Kościoła w Polsce ciągle

²⁰ Najwyższy Ukaz z 14/26 lipca 1864 r., DP, 62(1864), s. 281–287.

²¹ H. Konic, *Samorząd gminny w Królestwie Polskim w porównaniu z innymi krajami europejskimi*, Warszawa 1906, s. 114. W gestii zebrania parafialnego był wybór członków, rozpatrywanie i zatwierdzanie projektów dotyczących budowy i naprawy kościoła oraz wszelkich budynków parafialnych, określanie i zatwierdzanie funduszy niezbędnych do realizacji wyżej wymienionych prac, orzekanie konieczności wznoszenia nowych świątyń parafialnych i kaplic. Dębiński, *Dozory kościelne rzymsko-katolickie*, s. 13–14.

²² Tamże, s. 37.

²³ Tamże, s. 48.

²⁴ Tamże. Odnośnie składki parafialnej obowiązywały przepisy zawarte w uchwale Namiestnika z dnia 3 stycznia 1818 r. Na jej podstawie przyjęto prawną zasadę przy rozkładzie składek między właścicieli majątków będących w danej parafii bez względu na wyznanie, którzy powinni przekazywać fundusze na cele budownictwa sakralnego. KDWi, 16(1922), s. 206. Powołując się na Ukaz z dn. 3 stycznia 1818 r, art. 3, Urząd wojewódzki w Łodzi w piśmie do starosty w Wieluniu zawiadamiał o obowiązku opłat na budowę kościoła. Koszty te mieli ponosić wszyscy „dziedzice majątności przez katolików osiadłych, choćby sami byli innej religii, [...] dzierżawcy [...] bez względu na wyznanie. W myśl art. 7 tegoż Ukazu koszty na sprowadzenie materiału i ręczna pomoc [...] ponosić mają wyznający religię katolicką [...] właściciele samych dymów bez pól, wszyscy żyjący z handlu rzemiosł i przemysłu, wszyscy włościanie na gruntach osiedli [...], wszyscy robotnicy”. KDWi, 20(1924), s. 444–445.

była pod wpływem przepisów prawnych wydanych przez rząd rosyjski. W dalszym ciągu w dozorach nie była obecna władza kościelna, a wójt wybierał jego członków zatwierdzanych przez władze powiatowe. Wobec takich przepisów ksiądz nadal był pozbawiony wszelkich praw. Jednak ks. bp Adolf Piotr Szelażek pracujący jako radca w Ministerstwie Wyznań²⁵ wyjaśniał, iż „zaraz po zorganizowaniu się w odrodzonej Polsce rządów, Episkopat zwrócił się do rządu o zniesienie wszystkich ograniczeń i prześladowczych zarządzeń przeciw Kościołowi katolickiemu”²⁶.

Stabilna, choć niełatwa sytuacja polityczna, w jakiej musiał funkcjonować Kościół na Kujawach i w pozostałych częściach obecnego terytorium diecezji włocławskiej w latach do wybuchu I wojny światowej, należy podzielić na dwa wyraźne okresy, których granicę wyznaczało powstanie styczniowe²⁷. Okres przed 1863 r. w stosunku do lat po powstaniu (szczególnie do końca lat sześćdziesiątych XIX w.), cechujący się znacznymi i uciążliwymi represjami, wydaje się bardziej liberalny wobec społeczności katolickiej na ziemiach Polskich i administracji kościoła katolickiego.

Rok 1866 przyniósł nowy podział administracyjny, który podwoił liczbę guberni do dziesięciu i zwiększył ilość powiatów do osiemdziesięciu pięciu. Tym samym sieć dekanalną dostosowano do nowych granic powiatów. Natomiast w dniu 22 listopada 1866 r. Rosja zerwała konkordat, hierarchia kościelna została poddana władzy Kolegium Duchownego w Petersburgu, a religia katolicka otrzymała status obcego wyznania²⁸. Było to następstwem wydarzeń po upadku powstania styczniowego: szeroko zakrojonymi represjami, takimi jak zabór majątków kościelnych, kasata klasztorów, deportacje biskupów. Szczególnie dotkliwe stały się personalne straty Kościoła. W czasie działań powstańczych zginęło ok. trzydziestu kapłanów i zakonników, prawie dwa tysiące trafiło do aresztu lub na zesłanie. To spowodowało, iż wiele świątyń zostało pozbawionych duszpasterza. Przeciw takiej polityce zaprotestował papież Pius IX encykliką *Ubi Urbaniano* z dnia 30 sierpnia 1864 roku²⁹. Powyższa sytuacja polityczno-administracyjna i sytuacja Kościoła katolickiego przetrwały do końca zaborów, z pewnymi łagodzącymi odstępstwami wobec

²⁵ S. Łoza, *Czy wiesz kto to jest?*, Warszawa 1938, s. 718.

²⁶ W. Pogorzelski, *O zmiany w dozorach kościelnych*, KDWł, 16(1922), s. 242.

²⁷ Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 686–690.

²⁸ A. Petrani, *Kolegium Duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950, s. 95.

²⁹ P. Gołdyn, *Papież wobec Powstania Styczniowego*, „Ład Boży”. Edycja włocławska „Niedzieli”, 2003, nr 3, s. 1.

polskiego społeczeństwa, co miało miejsce na początku XX wieku³⁰. Istniejące regulacje prawne uległy zasadniczym zmianom po wydaniu tzw. ukazu tolerancyjnego z 17 kwietnia 1905 roku³¹. Następstwem tego były ważne zmiany w przepisach budowlanych polegające na przekazaniu władzom diecezjalnym decyzji odnośnie do budowania nowych świątyń na miejscu poprzednich zniszczonych i przeprowadzania niezbędnych remontów i napraw istniejących kościołów i zabudowań plebanijnych³². Car Mikołaj II zwrócił katolikom większość zabranych kościołów po powstaniu styczniowym i pozwolił na powrót kapłanów zesłanych w głąb Rosji. Zostały złagodzone przepisy administracyjne krępujące do tej pory rozwój działalności duszpasterskiej, zwłaszcza spraw związanych z budownictwem kościelnym³³.

Nadal jednak Ministerstwo Spraw Wewnętrznych musiało wydać zezwolenie na podjęcie budowy nowego kościoła w nowo utworzonej parafii. Do tego dochodziła opinia miejscowego gubernatora i pozytywne opinie po konsultacji z kurią katolicką i prawosławną. Według ustawy podjęcie budowy nowej świątyni na tzw. surowym korzeniu uwarunkowana była głównie względami zwiększającej się liczby wiernych. W granicach nowej jednostki parafialnej, obsługiwanej przez jednego kapłana, musiało się znajdować około stu gospodarstw zamieszkałych przez katolików³⁴. Ukaz tolerancyjny mówiąc o budowie czy konserwacji kościoła, precyzuje ten proces w trzech punktach: zgoda władzy duchowej odpowiedniego obcego wyznania, posiadanie koniecznej sumy pieniędzy i zachowanie wymogów Ustawy Budowlanej³⁵. Do tych wymogów doszedł jeszcze jeden w roku 1908, który mówił, iż ubieganie się o zezwolenie na budowę uzależnione

³⁰ L. Bazylow, *Odrodzenie sprawy polskiej w kraju i w świecie 1900–1918*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. 3: 1795–1918, Warszawa 1982, s. 762.

³¹ Zygmunt hr. Wielopolski uznał owo posunięcie za „ wielki czyn państwowej mądrości” monarchy, który „obdarzając narody Cesarstwa wolnością sumienia, zakończył [...] nieokreślony w dziedzinie religijnej stan rzeczy [...] i uchylił ciężką walkę o osobiste prawo wyznawania swej wiary”. Z. Wielopolski, *Memoriał członka Rady Państwa Z. hr. Wielopolskiego w sprawie obecności położenia Kościoła rzymsko-katolickiego w Królestwie Polskim*, *AtK*, 7(1912), z. 4, s. 335.

³² Najwyższy Ukaz z dn. 17/30, kwietnia 1905 r., Ustawa obcych wyznań, art. 124, pkt. 4, w: *Zbiór praw guberni Królestwa Polskiego za wiek XX*, t. 10, Warszawa 1906.

³³ R. Prejs, *Administracja kościelna w Królestwie Polskim w latach 1864–1918. Studium prozopograficzne*, Lublin 2012, s. 47.

³⁴ Najwyższy Ukaz z dn. 17/30, kwietnia 1905 r., Ustawa obcych wyznań, art. 124, pkt. 1 i 2.

³⁵ Majdowski, *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, s. 107.

jest od posiadania połowy sumy kosztorysowej i od zapewnienia regularnych wpływów pozostałej sumy³⁶. W kolejnych latach, kiedy opanowana została przez Rosję sytuacja po przegranej wojnie z Japonią i rewolucji w 1905 r., zaczęto odchodzić od postanowień zawartych w ukazie tolerancyjnym, co skutkowało powrotem do stanu prawnego z lat sześćdziesiątych XIX w.³⁷, gdyż „wykonanie wszystkich robót bez wyjątku robót budowlanych rzymsko-katolickich, których koszta przenoszą 300 rubli, wymaga nadal zezwolenia władzy świeckiej”³⁸. Kolejne lata nie przyniosły znaczących zmian w przepisach i ustawodawstwie odnoszącym się do budownictwa kościelnego.

Ciężkie lata I wojny światowej dla Włocławka i terenów diecezji dawały jednak nadzieję na nową, lepszą rzeczywistość. Diecezja włocławska, w chwili odzyskania w 1918 r. niepodległości, była największą diecezją dawnej części Królestwa Polskiego. Jej rozciągnięcie na południe i spore odległości od siedziby biskupa stwarzały wiele niedogodności. Wiązało się to z brakiem odpowiedniej komunikacji, co czyniło sprawy zarządzania diecezją coraz trudniejszymi. Jak motywował to biskup włocławski Stanisław Zdzitowiecki, cierpi na tym chwała Boża, dobro dusz i Ojczyzny³⁹.

Rzeczywistości, w jakiej znalazła się ówczesna diecezja, poświęcono najwięcej uwagi na kolejnych konferencjach episkopatu, o co wielokrotnie zwracał się ordynariusz diecezji⁴⁰. Podobne przedsięwzięcia inicjowano ze strony rządu polskiego, który również przygotował własny projekt struktury diecezjalnej w Polsce⁴¹. Ostateczne opracowanie propozycji, na skutek licznych poprawek i uzupełnień, przeciągało się w czasie aż do połowy 1925 r. Zaproponowany wówczas układ metropolii i diecezji w Polsce uzależniony był od czynników natury politycznej, gospodarczej, narodowościowej, społecznej i wyznaniowej. Należy zaznaczyć fakt, że nie zawsze decydowało tu stanowisko Kościoła⁴². Mając na uwadze, iż wszystkie powyższe procesy zachodziły w ramach żywego organizmu państwowego, w którym sytuacja polityczna była już ustabilizowana, stało

³⁶ Dębiński, *Dozory kościelne rzymsko-katolickie*, s. 31n.

³⁷ Majdowski, *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, s. 108.

³⁸ Dębiński, *Dozory kościelne rzymsko-katolickie*, s. 31.

³⁹ S.K. Zdzitowiecki, *Do wielebnego duchowieństwa*, KDWi, 19(1925), s. 491.

⁴⁰ J. Związek, *Powstanie diecezji częstochowskiej*, CzST, 2(1974), s. 13.

⁴¹ R. Filipiński, *Obecne i dawne granice diecezji włocławskiej*, KDWi, 18(1924), s. 108.

⁴² H. Wyczawski, *Organizacja kościelna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, red. B. Ku-mor, Z. Obertyński, Poznań 1979, s. 27.

się niezbędnym i koniecznym unormowanie spraw Kościoła. Podjęto więc ze strony państwowej i kościelnej kroki zmierzające do normalizacji tych spraw. Proces ten zakończony został poprzez podpisanie pomiędzy Rządem Polskim a Stolicą Apostolską konkordatu, gdzie w myśl art. 9 unormowano organizację Kościoła w Polsce. Następnie sporządzono notę cyrkumskrypcyjną odnośnie nowych granic i podziału diecezji w Polsce, które wyznaczała bulla *Vixdum Poloniae unitas* wydana przez papieża Piusa XI dnia 28 X 1925 roku⁴³.

Stosunkowo krótki okres 110 lat (1815–1925) prawie tysiącletnich dziejów Kościoła wrocławskiego był jednak okresem dość szczególnym, przypadał on prawie w całości na lata zaborów. Ponadto interesująca nas terytorialnie część diecezji (w obecnych granicach diecezji wrocławskiej), wchodziła w całości w skład imperium rosyjskiego. Determinowało to nie tylko sytuację polityczno-społeczną, ale wpływało także w znaczący sposób na warunki kulturowe i to nie tylko w wymiarze ogólnym, ale i w kategoriach szczegółowych, np. w interesujących nas aspektach artystycznych takich jak architektura i sztuka sakralna.

Jak podkreśla za Alfredem Lauterbachem, Andrzej Majdowski: „Cały wiek XIX upłynął na «licznych próbach odrodzenia stylów historycznych», a jednym z podstawowych problemów stało się, już w połowie stulecia, dążenie do wykształcenia kierunków o charakterze narodowym”⁴⁴. Chociaż tendencja do historycyzmu w sztuce, a szczególnie w architekturze napływała na tereny Polskie z zachodu Europy, głównie z Niemiec, to na terenie diecezji widoczne są wpływy głównie z takich silnych ośrodków kulturalnych jak Kraków i Warszawa. Zdecydowanie mniejsze kontakty artystyczne były z historycznie i kulturowo bliższą przez wieki Wielkopolską i Gdańskiem. Znamienne, iż poza miejscowymi twórcami na interesującym nas terenie diecezji wrocławskiej działali głównie architekci i budowniczcy z Warszawy, jak np. Józef P. Dziekoński, od 1893 r. oficjalny architekt diecezji warszawskiej, projektant kościołów w Przedczu i Giewartowie⁴⁵. Warte podkreślenia jest też to, że gdy od początków XIX w. prawie w całej Europie ustanowiono instytucjonalne formy opieki nad zabytkami, to tylko w Rosji sprawy te nie zostały ure-

⁴³ Z. Zieliński, *Kościół polski w okresie niewoli narodowej i w Polsce odrodzonej*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu*, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 28.

⁴⁴ A. Majdowski, *Nurt narodowy w architekturze sakralnej Królestwa Polskiego od drugiej połowy XIX wieku. Wybrane problemy*, NP, 64(1985), s. 5.

⁴⁵ Kujawski, *Historia diecezji wrocławskiej*, s. 53–54.

gulowane. Za sprawą Carskiej Komisji Archeologicznej, interesowano się na terenie zaboru rosyjskiego tylko losem zabytków powstałych pod wpływem sztuki bizantyńsko-ruskiej⁴⁶. Miało to wprawdzie fatalny wpływ na los wielu zabytkowych polskich świątyń, ale dawało także niespodziewanie dużą sferę wolności. Nowemu budownictwu sakralnemu, chociaż całkowicie uzależnionemu od decyzji centralnych, zwykle dawano wolną rękę w kwestiach projektowych i tym sposobem było ono autonomiczne w sprawach architektonicznych⁴⁷. Urzędowo określano natomiast wszelkie procedury związane z inwestycjami kościelnymi, szczególnie budową obiektów sakralnych. Początkowe kompetencje przynależne w tej dziedzinie do Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, dającej pozory równouprawnienia religijnego, po powstaniu styczniowym bardzo zaostrożono. Podporządkowano je resortowi Spraw Wewnętrznych, w efekcie wszelkie sprawy trafiały bezpośrednio do Petersburga, znajdując się teraz *de facto* w gestii departamentu do Spraw Obcych Wyznań⁴⁸. Skutkowało to zniesieniem nawet pozorów równouprawnienia religijnego w Królestwie Polskim i całym zaborze rosyjskim, gdzie cerkiew prawosławna miała uprzywilejowaną pozycję.

W latach 1863–1905 obowiązujące prawo stanowiło, iż na wszelkie inwestycje kościelne o wartości powyżej 3000 rubli, konieczne jest uzyskanie zgody na szczeblu ministerialnym. Do decyzji miejscowych rządów gubernialnych pozostawiono tylko rozstrzygnięcia dotyczące takich prac budowlano-architektonicznych i remontowych, które nie wymagały sporządzania dokumentacji technicznej⁴⁹. Ponadto najmniejsze przeszkody natury formalnej powodowały, iż starania o pozwolenia na budowę nierzadko ciągnęły się latami, a stawiane przez władzę wymogi bywały niemożliwe dla udźwignięcia przez miejscową społeczność bądź przez prywatnego fundatora. Problemów nie mieli zapewne tylko tacy wpływowi i bogaci fundatorzy jak np. Kronenbergowie⁵⁰. W swojej po-

⁴⁶ P. Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów: sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Warszawa 1991, s. 8.

⁴⁷ A. Majdowski, *Uwagi o konserwacji zabytków architektury sakralnej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX stulecia*, NP, 77(1992), s. 231.

⁴⁸ M. Radwan, *Kościół katolicki w archiwach departamentu Wyznań Obcych rosyjskiego MSW*, Lublin 2001, s. 25–36; J. Żywicki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998, s. 29.

⁴⁹ Zob. Ukaz z dn. 8/20 stycznia 1863 r., s. 137.

⁵⁰ Protoplastą rodziny Kronenbergów był Samuel Eleazar (1773–1826), przybyły z Wyszogrodu. W Warszawie założył w r. 1820 dom bankowy pod nazwą „S. L. Kronenberg”. Jego

siadłości w Wieńcu syn barona Leopolda Kronenberga, wznosił w latach 1880–1895 okazałą świątynię w guście wczesnośredniowiecznym według projektu Artura Goebła (1835–1913)⁵¹. Architekt ukończył Instytut Techniczny w Krakowie, a w roku 1857 przybył do Warszawy i podjął współpracę z Henrykiem Marconim, a później z Julianem Anklewiczem⁵². Zrealizowana świątynia pw. Przemienienia Pańskiego funkcjonowała jako kościół parafialny do 1941 r. Podczas okupacji hitlerowskiej została wysadzona w powietrze, a pozostałości rozebrano do fundamentów⁵³. Więcej szczęścia miała neoromańska bazylika projektu absolwenta Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie Bronisława Muklanowicza (1839–1904)⁵⁴, wznoszona z wieloma kłopotami od 1872 do 1891 r. w Zduńskiej Woli staraniem ks. Ignacego Kolbe⁵⁵.

Z inicjatywy i przy wsparciu parafian i proboszczów parafii wzniesiono neogotycką świątynię w Białotarsku. Za ks. Dmochowskiego (1896–1902) sporządzono plany i w stosunku do nich uchwalono składkę po 3 ruble z morgi. Następnie wykończono fundamenty i wzniesiono mury kościoła i sklepienia. Jednak całość nie została ukończona do czasów I wojny światowej⁵⁶. Monumentalizm gabarytów budowli (katedra na wsi), dokumentacja narzucona przez władze carskie, zapewne zaaprobowane były w nadziei, iż miejscowe społeczeństwo nie sprostą takiemu zadaniu. Było zamierzeniem zaborcy, że parafia z powodów finansowych zrezygnuje z budowy⁵⁷. Jedne z ostatnich przepisów odnoszących się do buntownictwa sakralnego zostały wydane przez niemieckiego generała-gubernatora w 1917 r. Zawierały w sobie znaczny liberalizm zakładający, iż zgoda

syn Leopold znany był jako finansista i przemysłowiec. Był jednym z zasłużonych członków rodu. Po jego śmierci syn Stanisław przejął cały majątek i stanowiska i do r. 1887 sprawował nadzór nad wszystkimi przedsiębiorstwami. Drugi z synów Leopold Julian (1849–1937) objął stanowisko prezesa Towarzystwa Kolei Warszawsko-Terespolskiej i Nadwiślańskiej. Natomiast syn Leopolda Juliana wznosił świątynię w Wieńcu. K. Reychman, *Szkice genealogiczne*, Warszawa 1936, s. 111–115.

⁵¹ A. Majdowski, *Zarys systematyki architektury neoromańskiej w budownictwie kościelnym Królestwa Polskiego*, NP, 75(1991), s. 129.

⁵² S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 95.

⁵³ RDWł 2011, s. 267.

⁵⁴ Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, s. 209.

⁵⁵ *Kronika kościelna krajowa*, „Przegląd Katolicki”, 29(1891), nr 27, s. 427.

⁵⁶ *Z Białotarska. Historia kościoła białotarskiego*, KDWł, 18(1924), s. 343.

⁵⁷ M. Osmalek, *Białotarsk – szkic do historii kościoła i parafii*, „Rocznik Gostyniński”, 1(2007), s. 211–212.

wzniesienie nowej świątyni uwarunkowana była jedynie przestrzeganiem przepisów prawno-budowlanych, ogniowo-policyjnych, a nie względami politycznymi⁵⁸. Odzyskanie niepodległości w 1918 r. przyniosło ze sobą nowe uwarunkowania w dziedzinie ładu prawnego w budownictwie. Praca prawodawców miała za zadanie ujednoczenie prawa budowlanego na terenie całego kraju. Najważniejsza była jego modernizacja, zwłaszcza na terenach byłego Królestwa Polskiego. W nim przez cały okres niewoli obowiązywały przestarzałe przepisy budowlane obowiązujące od 1820 r. Cały skomplikowany proces prawny został zakończony 16 lutego 1928 r. opracowaniem jednolitego tekstu dotyczącego polskiego prawa budowlanego⁵⁹.

Troska biskupów i wspólnot parafialnych o budowę nowych świątyń parafialnych

W interesującym nas okresie tj. w latach 1815–1925 diecezją wrocławską zarządzało ośmiu biskupów diecezjalnych wraz z ośmioma biskupami pomocniczymi⁶⁰. Pierwszym z nich był Feliks Łukasz Lewiński (1751–1825), wychowanek seminarium wrocławskiego, który za wskazaniem bp. Józefa Ignacego Rybińskiego został 12 IX 1794 r. mianowany przez papieża Piusa VI⁶¹ na biskupa pomocniczego w diecezji kujawsko-pomorskiej. Po śmierci bp. J.I. Rybińskiego⁶² sprawował obowiązki administratora diecezji, do czasu przeniesienia go na nowo powstałe biskupstwo podlaskie, które objął 9 IX 1819 roku⁶³. Wspominamy bp Feliks Łukasz Lewiński był przez ponad dziesięć lat biskupem pomocniczym bp. Rybińskiego, ostatniego biskupa kujawsko-pomorskiego, biskupa patrioty, który dbał nie tylko o rozwój życia

⁵⁸ R. Szymkiewicz, *Ustawy i rozporządzenia z dziedziny budownictwa obowiązujące w Państwie Polskim (Ustawy i rozporządzenia wydane przez władze polskie do dnia 1 czerwca 1923 r., obowiązujące bądź na obszarze całego państwa, bądź w poszczególnych dzielnicach oraz przypisy wydane przez b. Władze rosyjskie i okupacyjne niemieckie obowiązujące na obszarze b. Zaboru rosyjskiego)*, Warszawa 1923, s. 99–105.

⁵⁹ C. Krawczyk, *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Warszawa 1975, s. 120–124.

⁶⁰ P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000, kol. 34.

⁶¹ J.N.D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, Warszawa 2006, s. 421.

⁶² Z. Anusik, A. Stroynowski, *Rybiński Józef Ignacy*, w: PSB, t. 33, s. 334–338. Biskup Józef Ignacy Rybiński zmarł 4 stycznia 1806 r. Tamże, s. 338.

⁶³ S. Chodyński, *Biskupi sufragani wrocławscy*, Włocławek 1906, s. 77–78.

duchowego i umysłowego kleru, ale także o budownictwo sakralne⁶⁴. Z działalnością bp. Lewińskiego jako administratora diecezji, wiąże się fakt pierwszej konsekracji nowego kościoła pw. św. Józefa w Szpetalu Górnym w dniu 1 października 1815 r.

W pierwszych latach istnienia nowo zreorganizowanej diecezji kujawsko-kaliskiej, to jest w okresie od 1818 r. do wybuchu powstania listopadowego, budownictwo kościelne niemal całkowicie zanikło. Za rządów pierwszych trzech biskupów sprawujących mocno ograniczoną przez zaborcę władzę nad swoją diecezją, trudno wyłowić konkretne fakty dotyczące powstawania nowych świątyń. Są to lata posługi bp. ordynariusza Franciszka Malczewskiego (1754–1819), mianowanego przez rząd pruski z nadania księcia warszawskiego Fryderyka Augusta w 1806 r. na biskupa kujawsko-pomorskiego⁶⁵. Jego zasługą dla Kościoła wrocławskiego jest głównie to, że diecezja pomimo sporych zagrożeń przetrwała i że „zaopiekowała się” sporą częścią archidiecezji gnieźnieńskiej, która znalazła się w granicach zaboru rosyjskiego.

Kolejny biskupi zarządzający diecezją, bp Andrzej Wołłowicz w latach 1819–1822 i bp Józef Koźmian w latach 1823–1831⁶⁶, za sprawą ustaleń bulli *Ex imposita nobis* z 1818 r.⁶⁷ oraz pod naciskiem władzy carskiej rezydowali w wojewódzkim wówczas Kaliszu. Z dawną stolicą diecezji Włocławkiem, wiązało ich głównie zainteresowanie losem seminarium duchownego i starania o przeniesienie kapituły katedralnej do Kalisza, czemu jednakże stanowczo się sprzeciwiła kapituła wrocławska⁶⁸. Jako gorący patriota bp J. Koźmian dbał o formację powierzonych mu kapłanów i myślał o rozbudowie seminarium, zbierając na ten cel odpowiednie fundusze. Plany te pokrzyżował wybuch powstania listopadowego. Zmarł

⁶⁴ J. Wysocki, *Józef Ignacy Rybiński biskup wrocławski i pomorski*, Rzym 1967, s. 313–314, 363.

⁶⁵ M. Żywczyński, *Malczewski Franciszek*, w: PSB, t. 19, s. 279–280.

⁶⁶ Kujawski, *Historia diecezji wrocławskiej*, s. 63.

⁶⁷ Bulla *Ex imposita nobis* była wynikiem rokowań prowadzonych w Rzymie pomiędzy rosyjskim ambasadorem a sekretarzem stanu Stolicy Apostolskiej na temat uposażenia biskupstw, kapituł katedralnych i zapewnienia wiernym opieki duszpasterskiej. Natomiast ze strony cara Aleksandra postulowano utworzenie nowego arcybiskupstwa w Warszawie, nowych diecezji, udzielenia większych uprawnień biskupom i prawo ich nominacji przez monarchę. M. Węglewicz, *Zabiegi prawodawcze i dyplomatyczne nad utworzeniem biskupstwa warszawskiego*, Warszawa 1918, s. 12–15.

⁶⁸ S. Librowski, *Krótki zarys historii diecezji wrocławskiej*, Włocławek 1960 (mps w Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku).

29 stycznia 1831 r. w Warszawie, a ciało biskupa staraniem kapituły wrocławskiej sprowadzono i pochowano w katedrze wrocławskiej⁶⁹.

Czasy i okoliczności polityczne przypadające na lata 1815–1831 nie sprzyjały powstawaniu nowych kościołów. Z tego okresu można wymienić świątynię parafialną pw. św. Apostołów Piotra i Pawła we wsi Boleszczyn wybudowaną po 1815 r. W tym czasie należała do archidiecezji gnieźnieńskiej, a obecnie do dekanatu dobrskiego. Po spaleniu się w 1809 r. kościół w Boleszczynie, pozbawiony cech stylowych, wystawił własnym staraniem w latach 1818–1821 ks. Dominik Wartski⁷⁰. Pod koniec XIX w. został częściowo przebudowany przez ks. Mikołaja Kozłowskiego, po czym w 1909 r. konsekrował go bp Stanisław K. Zdzitowiecki⁷¹.

W niedalekim Skęczniewie w 1825 r. ukończono z fundacji dziedzica wsi Hipolita Masłowskiego nowy murowany z kamienia wapiennego kościół w późnoklasycystycznym stylu na planie prostokąta⁷². Konsekrowany dopiero w 1882 r. przez bp. Wincentego T. Chościaka Popiela⁷³.

Mniej optymistycznie wyglądało budownictwo sakralne w pierwszych latach po powstaniu listopadowym. W okresie ćwierćwiecza 1831–1856 podjęto tylko kilkanaście inicjatyw budowlanych związanych z budową lub szerzej pojętą przebudową bądź remontem kościołów na terenie omawianego terytorium diecezji wrocławskiej. W 1835 i 1838 zostały przeprowadzone prace konserwatorskie gotyckiego kościoła parafialnego pw. Wszystkich Świętych w Sieradzu⁷⁴.

Pod koniec pierwszej połowy XIX w. datuje się powstanie kościołów w Galewie (1845), Sompolnie (1847) i Łążynie (1848)⁷⁵. Kościół w Galewie (dekanat turecki) wzniesiono w 1845 r. Pierwotnie wybudowany jako prywatna kaplica przy majątku Wincentego i Marii Przechalskich i dopiero po erygowaniu nowej parafii w 1920 r. został on w latach 1927–1930 powiększony przez dobudowanie zakrystii i nowej kaplicy⁷⁶. Kościół parafialny pw. św. Marii Magdaleny w Sompolnie wybudowany w latach 1845–1847, na miejscu rozebranej wcześniej w roku 1844 całkowicie zdewastowanej

⁶⁹ Zob. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 88.

⁷⁰ *Diecezja Włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 200.

⁷¹ KDWi, 3(1909), s. 155.

⁷² *Diecezja Włocławska 2000*, s. 211.

⁷³ Skęczniew, w: „Schematyzm Diecezji Włocławskiej” 1877, s. 97.

⁷⁴ W. Kujawski, *Kościelne dzieje Sieradza*, Włocławek 1998, s. 170.

⁷⁵ RDWi 2011, s. 393, 781, 612.

⁷⁶ *Diecezja Włocławska 2000*, s. 616.

i nieczynnej od 1836 r. drewnianej świątyni⁷⁷. Pierwsza msza św. w nowym kościele odbyła się w roku 1847 r.⁷⁸, natomiast w roku 1853 biskup pomocniczy wrocławski Tadeusz Łubieński poświęcił w jej wnętrzu trzy nowe ołtarze⁷⁹. Kościół zbudowany pospiesznie i niedbale w skromnym stylu neogotyckim wymagał ciągłych remontów, by ostatecznie w roku 2009 stać się ciekawym zabytkiem w stylu neogotyckim⁸⁰.

Pozostałe trzy nowe świątynie wzniesione w tym okresie z fundacji szlacheckich, właścicieli miejscowych majątków, to wybudowany w 1845 r. kościół parafialny pw. św. Marcina Biskupa we wsi Kamionacz (dekanat warcki), fundacji Wojciecha Jarocińskiego; kościół w parafii Siedmiu Boleści Najświętszej Maryi Panny w miejscowości Kowale Pańskie (dekanat dobrski), fundacji Antoniego Czarneckiego z 1847 r. i kościół parafialny pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Łążynie (dekanat lubicki) z 1848 r., z fundacji właściciela majątku, znanego społecznika i pisarza Gustawa Zielińskiego⁸¹.

Także w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych XIX w. sprawa budowy nowych budowli sakralnych wyglądała podobnie. Znamy z tego okresu tylko dwa kościoły w Chodczu i Licheniu. Świątynia parafialna pod wezwaniem św. Dominika w Chodczu powstała w latach 1849–1852 na gruzach kościoła wystawionego po potopie szwedzkim przez dziedzica Ludwika Kretkowskiego, zniszczonego przez pożar w 1844 r. Nowy kościół, w stylu neogotyckim, został wzniesiony staraniem proboszcza i miejscowych parafian⁸². Istniejący do dziś, kilkakrotnie przebudowywany, kościół pw. św. Doroty w Licheniu, powstawał w latach 1845–1854, z fundacji hrabiny Izabeli Kwileckiej⁸³. Konsekrowany w 1858 r. przez bp. Michała Marszewskiego, był później wielokrotnie przebudowywany i dziś odbiega już znacznie od swego pierwowzoru⁸⁴.

⁷⁷ K. Rulka, *Dzieje parafii rzymskokatolickiej w Sompolnie*, w: *Parafia św. Marii Magdaleny w Sompolnie na tle historycznym*, red. W. Krzywański, K. Rulka, Wrocław 2011, s. 137.

⁷⁸ Tamże, s. 118.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Tamże, s. 182–183.

⁸¹ M. Krajewski, *Dobrzyński słownik biograficzny. Ludzie europejskiego regionu*, Wrocław 2002, s. 719–724.

⁸² W. Kujawski, *Chodecz*, „Ład Boży”, 1978, nr 7, s. 6.

⁸³ J. Ślósarski, *Kościół w Licheniu*, „Kłosy”, 29(1879), s. 32–33; L. Jarociński, *Licheń*, „Przegląd Katolicki”, 39(1901), s. 698–701.

⁸⁴ RDWł 2011, s. 519.

W latach 1831–1856 miały miejsce tylko dwie konsekracje kościołów. Pierwszy z nich to kościół parafialny pw. św. Marcina Biskupa we wsi Kamionacz (dekanat warcki). Wybudowany z drewna modrzewiowego o konstrukcji zrębowej w latach 1840–1845, został poświęcony w 1845 r. Konsekracji drugiego kościoła pw. św. Stanisława w Kramsku w 1854 r. dokonał bp Tadeusz Łubieński – sufragan diecezji kujawsko-kaliskiej. Ta dość okazała świątynia została wybudowana w neobarokowym stylu w latach 1844–1854 r. dzięki fundacji ówczesnego proboszcza ks. Ludwika Potrzebowskiego i jego braci, właścicieli Kramska oraz przy udziale parafian⁸⁵.

W latach 1856–1867 diecezją kujawsko-kaliską zarządzał biskup Michał Jan Marszewski, który do kapłaństwa przygotowywał się w latach 1818–1823 w seminarium wrocławskim⁸⁶. Po święceniach biskupich, które przyjął w katedrze św. Jana w Warszawie w dniu 25 stycznia 1857 r.⁸⁷, wrócił do Włocławka i stanowczo opowiadał się za przywróceniem stolicy diecezji do tego prastarego biskupiego grodu. Ze swoich znacznych oszczędności przeznaczył spore sumy na katedrę i przyczynił się do restauracji starego gotyckiego kościoła św. Witalisa we Włocławku. O pewnym ożywieniu w budownictwie kościelnym może świadczyć fakt, iż jako ordynariusz konsekrował co najmniej pięć świątyń (Licheń – 1858; Wąsosze – 1859; Sadlno – 1860; Boniewo – 1860; Tokary – 1862), podczas gdy jego poprzednik, bp Tomaszewski, tylko dwie (Dworszowice – 1838; Goliszew – 1840), a wcześniejsi biskupi tj. J.S. Koźmian i A. Wołowicz, żadnej⁸⁸. Ponadto z dwunastu kościołów konsekrowanych przez bp. Wincentego T. Chościak Popiela⁸⁹ w latach 1874–1882, trzy powstały lub zostały odnowione wcześniej, bo za czasów bp. J.M. Marszewskiego: (Borzykowa – 1854; Błenna – 1861; Tuszyn – 1862). Podsumowując, w tym krótkim okresie ośmiu lat (1856–1863) wybudowano co najmniej 12 świątyń: Osięciny, Sadlno (1856); Babiak (1857); Świnice (1859); Broniewo (1860);

⁸⁵ *Diecezja Włocławska 2000*, s. 355–356. W latach 1831–1856 ówczesny ordynariusz bp Walenty Tomaszewski konsekrował kościoły w Dworszowicach (1838), Goliszew (1840), które obecnie są poza granicami diecezji włocławskiej. W. Kujawski, *Tomaszewski Walenty (1781–1850), biskup kujawsko-kaliski*, w: WISb, t. 4, Włocławek 2006, s. 163–164.

⁸⁶ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 92.

⁸⁷ ArDWł, AKap. pos. 42(435), lata 1841–1857 (brulion) (12), k. 129v.

⁸⁸ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, tabela 7, s. 712–717.

⁸⁹ R. Bender, A. Gałka, *Popiel Wincenty Teofil (1825–1912), arcybiskup warszawski*, w: PSB, t. 27, s. 580–582.

Błenna, Tokary, Wiewiec (1861); Śmiłowice, Świerczyn, Tuszyn (1862); Krzywosądz (1863)⁹⁰.

W dniu 19 października 1875 r. odbył się uroczysty ingres wcześniej wspomnianego bp. Wincentego T. Chościak Popiela. Zwolniony z zesłania, został przedstawiony przez cara Aleksandra II papieżowi, który mianował go biskupem ordynariuszem diecezji kujawsko-kaliskiej⁹¹. Po ingresie nowy biskup, pomimo trwających nadal represji po powstaniu styczniowym i znacznego osłabienia na zdrowiu, przystąpił do odbudowy diecezji. Wizytował jej rozległy teren, bronił nauczania religii w języku polskim, wznosił masowe pielgrzymki wiernych do Częstochowy, rozpoczął prace związane z odnową i regotyzacją katedry włocławskiej⁹². Za czasów jego pasterzowania w latach 1875–1883⁹³ zaczęły w diecezji powstawać nowe świątynie. Od początku objęcia diecezji przeprowadził pierwsze po wielu latach konsekracje nowych świątyń i nadrabiał powstałe w tym względzie opóźnienia. Od 1875 r. konsekrował świątynie w miejscowościach: Makowiska (powstała 1842, konsekracja 1876); Błenna (1861, 1878); Śmiłowice (1862, 1878, rozebrana przez Niemców w 1941); Borzykowa (1854, 1881); Dobryszycy (1830, 1881); Skęczniew (1825, 1882); Tuszyn (1862, 1882). Akcja konsekracyjna bp. Popiela objęła w sumie kilkanaście świątyń, z tego pięć powstałych za jego czasów (Niewiesz 1874; Bronisław 1876; Radomsko 1876; Siemkowice 1880; Byczyna 1882). Inne kościoły wybudowane za jego rządów w takich miejscowościach: Lubień Kujawski (1880), Kłotno (1881), Miłkowice (1882), Chełmce (1883), Ciechocinek (1874–1884), konsekrowali już jego następcy⁹⁴.

Kolejny biskup Aleksander Kazimierz Bereśniewicz (1883–1902)⁹⁵, wcześniej biskup sufragan żmudzki i rektor Akademii Duchownej w Petersburgu, za swoją postawę i zaangażowanie w sprawy Kościoła w Polsce zasłużył na tytuł obrońcy Kościoła⁹⁶. Mając do pomocy biskupów pomocniczych, Karola L. Pollnera (1884–1887) i Henryka P. Kossowskiego (1889–1908), rozbudował seminarium włocławskie, przeprowa-

⁹⁰ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 712–717.

⁹¹ Tamże, s. 96–99.

⁹² M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 208.

⁹³ Bender, Gałka, *Popiel Wincenty Teofil*, s. 580–582; Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 62.

⁹⁴ Tenże, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 712–717.

⁹⁵ Tenże, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 63.

⁹⁶ Tenże, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 102.

dził gruntowny remont i regotyzację katedry, a przede wszystkim dbał o świątynie w diecezji i budowę nowych kościołów. Przeprowadził też osiem konsekracji świątyń, z których obecnie siedem jest poza granicami diecezji włocławskiej: Kamienica Polska (1870), Praszka (1884), Miedźno (koniec XIX w.), Mierzyce (1885), Żytno (1885), Żuraw (1898)⁹⁷, Górka Pabianicka (1892)⁹⁸ i Wieniec (1895)⁹⁹. Należy również uwzględnić cztery konsekracje kościołów przeprowadzonych przez bp. pomocniczego H. Kossowskiego, gdy biskup A.K. Bereśniewicz był już bardzo schorowany (Russocice, Racięcice, Grodziec i Lisiec)¹⁰⁰. Wymienione kościoły są obrazem starań ordynariusza o budownictwo sakralne w diecezji.

Jeszcze większym zaangażowaniem na tym polu odznaczył się jego następca na stolicy biskupów włocławskich bp Stanisław Zdzitowiecki (1902–1927)¹⁰¹. Swoją posługę jako ordynariusz sprawował przez całe ćwierćwiecze. Przeprowadził diecezję, przygotowaną i prężnie działającą, z okresu niewoli do odrodzonej i wolnej II Rzeczypospolitej. Jego dokonania stawiają go w gronie najbardziej zasłużonych polskich biskupów.

Po przyjęciu sakry biskupiej i złożeniu przypisanej prawem przysięgi przybył do Włocławka w dniu 1 grudnia 1902 r. i od razu podjął energiczne działania w największej (terytorialnie i liczbą wiernych) diecezji na ziemiach polskich¹⁰². W czasie swoich rządów dwukrotnie zwizytował wszystkie parafie, zawsze interesując się szczegółowo stanem świątyń. Do roku 1918, czasu odzyskania niepodległości, wybudowano na terenie diecezji ponad trzydzieści nowych kościołów, były one zaraz po wybudowaniu lub wkrótce potem systematycznie przez biskupa konsekrowane. Był to okres kiedy bardzo dynamicznie rozwijały się okręgi pod względem demograficznym i rodziła się potrzeba tworzenia nowych parafii i budowy nowych świątyń¹⁰³. Biskup Stanisław Zdzitowiecki przykładął do tego wielką rolę – wydał nawet specjalną, dokładną instrukcję, jak przygotować i przeprowadzić uroczystość

⁹⁷ *Archidiecezja częstochowska*, red. P. Wolnicki, Częstochowa 2012, s. 780–799.

⁹⁸ J. Janiec, *Archidiecezja łódzka*, Łódź 2007, s. 437.

⁹⁹ RDWł 2011, s. 267

¹⁰⁰ Tamże, s. 798, 891, 900, 932.

¹⁰¹ W. Frątczak, *Zdzitowiecki Stanisław Franciszek (1854–1927), ordynariusz włocławski, mecenas nauki, opiekun robotników*, w: WłSb, t. 1, Włocławek 2004, s. 188.

¹⁰² H. Kaczorowski, *Zdzitowiecki, ks. Stanisław Kazimierz, biskup włocławski*, Włocławek 1933, s. 149.

¹⁰³ W. Frątczak, *Stanisław Franciszek Zdzitowiecki (1854–1927), ordynariusz włocławski, mecenas nauki, opiekun robotników*, w: *Zasłużeni dla Włocławka*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991, s. 226–227.

poświęcenia nowego kościoła¹⁰⁴. Z największych inwestycji budownictwa sakralnego w diecezji z lat 1902–1918 wymieńmy oddanie nowych kościołów w miejscowościach: Koneck (1902), Broniszewo (1904), Lubraniec (1906), Bytoń (1907), Choceń (1910, rozebrana przez Niemców w 1941), Przedecz (1909), Krzymów (1910), Charłupia Mała (1916). Nawiązując do troski biskupa o sztukę sakralną w diecezji, należy wspomnieć wydane w dniu 6 kwietnia 1908 r. rozporządzenie skierowane do duchowieństwa, aby od „chwili jego ogłoszenia nie tylko żadnych, nawet najmniejszych reperacji, ani odświeżenia chociażby najdrobniejszego sprzętu kościelnego starego nie považało się czynić [...] i bez uprzedniego porozumienia się w tej sprawie, z sekcją konserwatorską komitetu i jego zgody”¹⁰⁵. Zwrócił w nim uwagę na konieczność przedłożenia wszelkich planowanych prac Komisji diecezjalnej celem ich zatwierdzenia¹⁰⁶. W roku 1917 biskup ordynariusz powołał dekanalne komitety odpowiedzialne za budownictwo i konserwację obiektów sakralnych. W skład komitetów wchodził dziekani i dwaj księża z wyboru w danym dekanacie. Ich zadaniem była troska o właściwe wykonywanie prac, zwłaszcza w obiektach zabytkowych. Biskup Zdzitowiecki był wielkim zwolennikiem konkursów. Miały one zapobiec niekompetencji, jaka miała miejsce w architekturze, rzeźbie i malarstwie. Tym sposobem realizowane byłyby najlepsze projekty, oceniane przez specjalistów i znawców w danej dziedzinie¹⁰⁷.

Po odzyskaniu w 1918 r. niepodległości diecezja kujawsko-kaliska stanęła przed nowymi wyzwaniem. Biskup Stanisław K. Zdzitowiecki był jednym z najbardziej zaangażowanych hierarchów Kościoła w Polsce w dziele reorganizacji diecezji i dostosowania ich zadań i granic do nowych potrzeb i sytuacji polityczno-społecznej. W wyniku nowych ustaleń, uregulowanych w 1925 r. bullą cyrkumskrypcyjną *Vixdum Poloniae unitas*, znaczna część terenów diecezji kujawsko-kaliskiej została włączona do nowo powstałych diecezji w Łodzi i Częstochowie¹⁰⁸. W trudnych la-

¹⁰⁴ ArDWł, ABWł, Akta bp. Stanisława K. Zdzitowieckiego. Część II. Księga zarządzeń, sygn. 050/2 (dawna sygn. Różne I 18), k. 25–26.

¹⁰⁵ KDWł, 2(1908), s. 116.

¹⁰⁶ KDWł, 5(1911), s. 57.

¹⁰⁷ KDWł, 3(1909), s. 181.

¹⁰⁸ Tekst bulli (po polsku – Konstytucja apostolska *Vixdum Poloniae unitas* o nowym rozgraniczeniu diecezji w Polsce), KDWł, 20(1926), s. 1–9. W. Kujawski, *Straty terytorialne w diecezji włocławskiej w następstwie bulli cyrkumskrypcyjnej Vixdum Poloniae unitas z 1925*, TiCz, 19(2012), s. 261.

tach 1918–1925, przerwanych najazdem bolszewików w 1920 r. zdołano wybudować już w wolnej Polsce kilka nowych kościołów. Największą skończoną inwestycją była monumentalna, neogotycka świątynia w Białotarsku. Wznoszenie kościoła pw. Przemienienia Pańskiego rozpoczęto już w 1905 r., według planów narzuconych przez władze carskie – myśląc, iż miejscowe społeczeństwo nie poddało takiemu zadaniu. Do wybuchu I wojny światowej ukończono stan surowy, jednakże w wyniku działań wojennych mury kościoła i jego dach uległy znacznemu zniszczeniu¹⁰⁹. Nieukończona świątynia wymagała odbudowy. Przeprowadzono ją w latach 1921–1926, zaś konsekracji dokonał bp S.K. Zdzitowiecki w 1925 roku¹¹⁰.

Z Białotarskiem związany był kanonik kapituły wrocławskiej, profesor seminarium, historyk sztuki ks. Władysław Górzyński (1856–1920). Z jego inicjatywy powstał w 1908 r. Komitet Artystyczno-Budowlany Diecezji Kujawsko-Kaliskiej¹¹¹. Komitet był pierwszym, który programowo utrzymywał kontakty z Towarzystwem Opieki nad Zabytkami Przeszłości¹¹². Jego rolą było nadzorowanie budowy nowych kościołów jeszcze na etapie ich projektowania – poprzez rozpisywanie konkursów na nowe projekty. Współpracując z Kołem Architektów i Towarzystwem Opieki nad Zabytkami, dbał o zachowanie zabytkowej struktury remontowanych i przebudowywanych świątyń oraz o „czystość stylową” nowo powstających¹¹³. Będąc w latach 1897–1901 proboszczem parafii w Przedczu, przygotował plany budowy kościoła pw. Świętej Rodziny, ukończonego w 1909 r. według projektu Józefa Dziekońskiego i konsekrowanego tegoż roku przez bp. S.K. Zdzitowieckiego¹¹⁴. Jest to jedna z najlepszych realizacji budowlanki sakralnej w stylu neogotyckim na Kujawach, udanie naśladowująca klasycyzm gotyk nadwiślański, dzięki swoim proporcjom i detalom architektonicznym.

W czasach II Rzeczypospolitej, do 1925 r., za rządów bp. S.K. Zdzitowieckiego powstały lub zostały ukończone wyróżniające się założeniami architektonicznymi i stylem kościoły pw. św. Mateusza Apostoła w Bądkowie (1921 r., wg projektu J. Wojciechowskiego), pw. św. Jakuba w Siniarzewie (ukończony w 1920 r.) pw. Narodzenia Najświętszej Maryi

¹⁰⁹ *Z Białotarska. Historia kościoła białotarskiego*, s. 343.

¹¹⁰ D. Kosińska, *Z dziejów parafii Białotarsk*, Warszawa 1988 (kps w ArDWI).

¹¹¹ *Diecezjalny Komitet Artystyczno-Budowlany*, KDWi, 2(1908), s. 113–118 i 181–182; W. Górzyński, *Sprawozdanie Komitetu Archeologiczno-budowlanego*, KDWi, 4(1910), s. 55n.

¹¹² Tamże.

¹¹³ W. Kujawski, *Górzyński Władysław*, w: WISB, t. 1, s. 56–57.

¹¹⁴ KDWi, 3(109), s. 283–285.

Panny w Ostrowąsie (ukończony w 1921 r.). Kościoły te konsekrował w latach 1921–1925 bp pomocniczy Wojciech Stanisław Owczarek. Z innych dokonań „budowlanych” bp. Zdzitowieckiego warto przypomnieć jeszcze odbudowę po pożarze w 1900 r. wieży kościoła klasztorного na Jasnej Górze zakończoną w 1906 roku¹¹⁵. Najwięcej uroczystych poświęceń, zazwyczaj nowych świątyń, dokonał bp Zdzitowiecki, co świadczy o tym, że okres jego rządów jako ostatniego biskupa kujawsko-kaliskiego i pierwszego włocławskiego charakteryzował się rozwojem budownictwa sakralnego. Dzięki jego decyzjom zostały uporządkowane sprawy budownictwa sakralnego w diecezji. Pierwsze dwadzieścia pięć lat XX w. to okres ożywionego ruchu budowlanego. Duchowieństwo w miarę możliwości nadrabiało ograniczenia w budownictwie XIX-wiecznym, wznosząc i rozbudowując kościoły. Posługiwano się projektami przygotowywanymi przez powiatowych architektów, którzy powielali szablonowe formy neogotyków, co w końcowym efekcie wyglądało obco na tle drewnianej zabudowy wiejskiej, wykazując brak harmonii. Stąd bp Zdzitowiecki uważał za konieczne, aby każdy projekt był zaopiniowany przez Komitet Artystyczno-Budowlany i zrealizowany dopiero po wydaniu aprobaty przez władzę diecezjalną¹¹⁶. W wydanych rozporządzeniach biskup ordynariusz upominał duchowieństwo o konieczności pozyskiwania zgody na mające być wykonane prace budowlane lub remontowe, a księżom dziekanom polecił, by „bacniejszą na to zwracali uwagę i o wykroczeniach pod tym względem Nam donosili w celu poczynienia odpowiednich zarządzeń”¹¹⁷.

Ostatnim akcentem posługiwania bp. Zdzitowieckiego, a tym samym zamknięciem tego okresu w historii diecezji, było położenie kamienia węgielnego pod budowę świątyni pw. św. Stanisława we Włocławku.

Analizując lata dziewiętnastego i początek dwudziestego wieku, można się zachwycać, mimo uwarunkowań polityczno-ekonomiczno-społecznych, dużą liczbą nowo pobudowanych kościołów. Dużą zasługę na tym polu należy przypisać staraniom biskupów, proboszczów, kolarów i parafian. To oni pozyskiwali zgody na budowę nowych świątyń, starając się jednocześnie o fundusze na ich realizację. Ich zaangażowaniu w powstawanie budowli sakralnych, wynikało też z troski i walki o własną

¹¹⁵ Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 157.

¹¹⁶ R. Stańczak, *Nekrolog ks. Wł. Górzyńskiego*, KDWi, 15(1921), s. 10.

¹¹⁷ Stanisław Bp [Zdzitowiecki], *Publiczne upomnienie za samowolne budowanie bez uprzedniego zezwolenia Władzy Dyecezalnej*, KDWi, 12(1918), s. 57.

tożsamość kulturową i narodową, zwłaszcza w przypadku pozbawionej swej państwowości Polski.

**POLITICAL AND ECONOMIC CONDITIONS
AND THE ISSUE OF BUILDING NEW PARISH CHURCHES
IN THE YEARS 1815–1925, CURRENTLY WITHIN
THE BOUNDARIES OF THE DIOCESE OF WŁOCŁAWEK**

Keywords: sacral construction, temples, Russian partition, church supervision, bishops, founders.

Abstract: The period of national captivity was one of the most difficult in the history of the Church in Poland. The then non-Catholic authorities exercised power over the nation, which was mostly Catholic. The above relationship, although it had a significant impact on the religious activity of bishops and believers, thanks to their commitment and religious and patriotic attitude, the erected temples are now an overview of all styles in construction that were present in the 19th and early 20th century.

BIBLIOGRAFIA

Archiwum Diecezjalne we Włocławku

Dokument Konsystorza Jeneralnego Diecezji Kujawskiej, sygn. 602784 (sygn. dawna Dok. 2784).

AKap. pos. 42(435), lata 1841–1857 (brulion) (12), k. 129v.

Akta biskupów włocławskich, Akta biskupa Bereśniewicza II, sygn. 0429 (sygn. dawna Różne I, nr 48).

Akta biskupów włocławskich, Akta bp. Stanisława K. Zdzitowieckiego. Część II. Księga zarządzeń, sygn. 050/2 (sygn. dawna Różne I 18).

Ustawa konstytucyjna, „Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego”, 1(1810), nr 1.

Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 1(1816).

Dekret Królewski z dn. 6/18 marca 1817 r. ustanawiający dozory kościelne i zasady utrzymania budowli kościelnych, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 6(1820), nr 25, s. 242–249.

Dekret Królewski z dn. 25 grudnia/6 stycznia 1823/24 r., uzupełniający przepisy dekretu z 6/18 marca 1817 r., „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 8(1824), s. 321.

Najwyższy Ukaz z dn. 8/20 stycznia 1863 r., o atrybutacjach władz i o zarządzaniu budowy i reperacji budowli kościelnych, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 61(1862), s. 137–138.

Najwyższy Ukaz z 14/26 lipca 1864 r., „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 62(1864), s. 281–287.

Najwyższy Ukaz z dn. 17/30, kwietnia 1905 r., Ustawa obcych wyznań, art. 124, pkt. 4, w: *Zbiór praw guberni Królestwa Polskiego za wiek XX*, t. 10, Warszawa 1906.

Konstytucja apostolska *Vixdum Poloniae unitas* o nowym rozgraniczeniu diecezji w Polsce, KDWi, 20(1926), s. 1–9.

Anusik Z., Stroynowski A., *Rybiński Józef Ignacy*, w: PSB, t. 33, s. 334–338.

Archidiecezja częstochowska, red. P. Wolnicki, Częstochowa 2012.

Bazyłow L., *Odrodzenie sprawy polskiej w kraju i w świecie 1900–1918*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. 3: 1795–1918, Warszawa 1982, s. 745–944.

Bender R., Gałka A., *Popiel Wincenty Teofil (1825–1912), arcybiskup warszawski*, w: PSB, t. 27, s. 580–582.

Dębiński K., *Dozory kościelne rzymsko-katolickie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1913. *Diecezja Włocławska 2000*, Włocławek 2001.

Filipski R., *Obecne i dawne granice diecezji włocławskiej*, KDWi, 18(1924), s. 106–108.

Frączak W., *Stanisław Franciszek Zdzitowiecki (1854–1927), ordynariusz włocławski, mecenas nauki, opiekun robotników*, w: *Zasługi dla Włocławka*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991, s. 226–227.

Frączak W., *Zdzitowiecki Stanisław Franciszek (1854–1927), ordynariusz włocławski, opiekun robotników*, w: WłSb, t. 1, Włocławek 2004, s. 186–188.

Gołdyn P., *Papież wobec Powstania Styczniowego*, „Ład Boży”. Edycja włocławska „Niedzieli”, 2003, nr 3, s. 1–3.

Handelsman H., *Konstytucje polskie 1791–1921*, Warszawa 1921.

Chodyński S., *Biskupi sufragani włocławscy*, Włocławek 1906.

Janiec J., *Archidiecezja łódzka*, Łódź 2007.

Jarociński L., *Licheń*, „Przegląd Katolicki”, 39(1901), s. 698–701.

Kaczorowski H., *Zdzitowiecki, ks. Stanisław Kazimierz, biskup włocławski*, Włocławek 1933.

Kelly J.N.D., *Encyklopedia papieży*, Warszawa 2006.

Kipa E., *Materiały do dziejów organizacji Kościoła Katolickiego w Królestwie Polskim 1815–1820. Dymisja Stanisława Potockiego*, „Teki Archiwalne”, 3(1954), s. 165–257.

Konic H., *Samorząd gminny w Królestwie Polskim w porównaniu z innymi krajami europejskimi*, Warszawa 1906.

Kosińska D., *Z dziejów parafii Białotarsk*, Warszawa 1988 (kps w ArDWł).

Krajewski M., *Dobrzyński słownik biograficzny. Ludzie europejskiego regionu*, Włocławek 2002.

Krawczyk C., *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Warszawa 1975.

Kronika kościelna krajowa, „Przegląd Katolicki”, 29(1891), nr 27, s. 427–429.

Kujawski W., *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011.

- Kujawski W., *Górzyński Władysław*, w: WłSB, t. 1, Włocławek 2004, s. 56–57.
- Kujawski W., *Historia diecezji włocławskiej*, w: RDWł 2011, s. 41–82.
- Kujawski W., *Chodecz*, „Ład Boży”, 1978, nr 7, s. 6.
- Kujawski W., *Kościelne dzieje Sieradza*, Włocławek 1998.
- Kujawski W., *Straty terytorialne w diecezji włocławskiej w następstwie bulli cyrkumskrypcyjnej Vixdum Poloniae unitas z 1925*, TiCz, 19(2012), s. 257–274.
- Kujawski W., *Tomaszewski Walenty (1781–1850), biskup kujawsko-kaliski*, w: WłSB, t. 4, Włocławek 2006, s. 163–164.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich*, ABMK, 20(1970), s. 253–374.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980.
- Librowski S., *Krótki zarys historii diecezji włocławskiej*, Włocławek 1960 (mps w Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku).
- Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Łoza S., *Czy wiesz kto to jest?*, Warszawa 1938.
- Majdowski A., *Nurt narodowy w architekturze sakralnej Królestwa Polskiego od drugiej połowy XIX wieku. Wybrane problemy*, NP, 64(1985), s. 5–55.
- Majdowski A., *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, Warszawa 1993.
- Majdowski A., *Uwagi o konserwacji zabytków architektury sakralnej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX stulecia*, NP, 77(1992), s. 227–248.
- Majdowski A., *Zarys systematyki architektury neoromańskiej w budownictwie kościelnym Królestwa Polskiego*, NP, 75(1991), s. 117–137.
- Morawski M., *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933.
- Nitecki, P. *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000.
- Osmalek M., *Białotarsk – szkic do historii kościoła i parafii*, „Rocznik Gostyniński” 1(2007), s. 211–252.
- Paszkievicz P., *Pod berłem Romanowów: sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Warszawa 1991.
- Petrani A., *Kolegium Duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950.
- Pogorzelski W., *O zmiany w dozorach kościelnych*, KDWł, 16(1922), s. 242–245.
- Prejs R., *Administracja kościelna w Królestwie Polskim w latach 1864–1918. Studium prozopograficzne*, Lublin 2012.
- Radwan M., *Kościół katolicki w archiwach departamentu Wyznań Obcych rosyjskiego MSW*, Lublin 2001.
- Reychman K., *Szkice genealogiczne*, Warszawa 1936, s. 111–115.
- Rulka K., *Dzieje parafii rzymskokatolickiej w Sompolnie, w: Parafia św. Marii Magdaleny w Sompolnie na tle historycznym*, red. W. Krzywański, K. Rulka, Włocławek 2011, s. 117–254.

- Skęczniew, w: „Schematyzm Diecezji Włocławskiej” 1877, s. 97.
- Ślósarski J., *Kościół w Licheniu*, „Kłosa”, 29(1879), s. 32–42.
- Stańczak R., *Nekrolog ks. Wł. Górzyńskiego*, KDWi, 15(1921), s. 10–11.
- Szymkiewicz R., *Ustawy i rozporządzenia z dziedziny budownictwa obowiązujące w Państwie Polskim (Ustawy i rozporządzenia wydane przez władze polskie do dnia 1 czerwca 1923 r., obowiązujące bądź na obszarze całego państwa, bądź w poszczególnych dzielnicach oraz przypisy wydane przez b. Władze rosyjskie i okupacyjne niemieckie obowiązujące na obszarze b. Zaboru rosyjskiego)*, Warszawa 1923.
- Węglewicz M., *Zabiegi prawodawcze i dyplomatyczne nad utworzeniem biskupstwa warszawskiego*, Warszawa 1918.
- Wielopolski Z., *Memoriał członka Rady Państwa Z. hr. Wielopolskiego w sprawie obecności położenia Kościoła rzymsko-katolickiego w Królestwie Polskim*, AtK, 7(1912), z. 4, s. 335–351.
- Wyczawski H., *Organizacja kościelna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań 1979, s. 22–43.
- Wysocki J., *Józef Ignacy Rybiński biskup włocławski i pomorski*, Rzym 1967.
- Z Białotarska. Historia kościoła białotarskiego*, KDWi, 18(1924), s. 343–344.
- Zdzitowiecki S., *Publiczne upomnienie za samowolne budowanie bez uprzedniego zezwolenia Władzy Dyecezalnej*, KDWi, 12(1918), s. 57.
- Zdzitowiecki S.K., *Do wielebnego duchowieństwa*, KDWi, 19(1925), s. 480–482.
- Zieliński Z., *Kościół polski w okresie niewoli narodowej i w Polsce odrodzonej*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i w Poznaniu*, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 7–33.
- Związek J., *Powstanie diecezji częstochowskiej*, CzST, 2(1974), s. 13–38.
- Żywczyński M., *Malczewski Franciszek*, w: PSB, t. 19, s. 279–280.
- Żywicki J., *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998.